

Research Paper

The Pathology of Cyberspace Policy in Iran; Based on the Theory of Post-Developmentalism

*Mohammad-Mahdi Farhangi¹ Seyed Saeid Mirtorabi² Alireza Golshani³

1. Ph.D .Student in Public Policy, Department of Political Science, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran

2. Associate Professor, Department of International Relations, Kharazmi University, Tehran, Iran

2. Associate Professor, Department of Political Science, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran

DOI: 10.22034/ipsa.2022.450

Receive Date: 27 May 2021

Revise Date: 20 January 2022

Accept Date: 01 February 2022

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

In general, the goals set out in the upstream documents of the Islamic Republic of Iran in the field of cyberspace have not been achieved as they should have been. The present article raises the main question of why cyberspace policy-making in Iran has failed to achieve the goals set out in the upstream documents? It seeks to explain the causes of these failures from a pathological perspective based on post-developmental theory, using the descriptive-explanatory method, which is considered as a qualitative method. The findings of this study indicate that relying on the "institutional model" and then the "group model" in cyberspace policy in Iran, the underlying failure of cyberspace policy in achieving the goals set in this area (including, Localization of infrastructure, production of appropriate internal content, increase of media literacy, etc.); However, cyberspace policy-making based on the "post-developmental" approach could achieve the goals set out in the above documents by highlighting the basic and indigenous needs of the country in the field of cyberspace, decentralization and strengthening the participation of people and civic institutions in decision-making and implementation of policies in cyberspace.

Introduction

A historical study of the encounter of Iranian society as a developing society with cyberspace, indicates that cyberspace has created changes in various fields and areas of Iranian life, so that using new electronic tools, a new style of Life, which includes a set of values, beliefs and traditions, has advanced the members of society, which has led to changes in existing identities in the comprehensive, and individuals form their individual identity by choosing a part of new identities and values. This has posed challenges to collective identity and raised concerns about governance. These challenges paved the way for the government to "manage and control" such an environment; Because the condition for taking

* Corresponding Author:

Seyed Saeid Mirtorabi, Ph.D.

E-mail: saeedmirtorabi@gmail.com

advantage of opportunities and being safe from threats is to have a "specific plan and policy". Considering that the performance of this media in the development of a country is based on the quality of the policy framework, the decisions made and the processes that are considered in the formulation of any decision at the macro and micro level in this field; Therefore, while preventing threats, efforts have been made to take advantage of the opportunities of this new communication technology. On this basis, one government after another in Iran has implemented policies such as encouraging the use of micro-level monitoring and control systems, deterrent planning in the field of legislation, the use of macro-level monitoring and control systems, and preventing the use of From the Internet in special security conditions and .. have done. However, the application of such policies to Iranian society, where a significant number of its people use cyberspace (including the Internet and intranets), has not been as principled and forward-looking as it should be and perhaps is; Because it has implemented this issue mainly on the basis of a "top-down" approach that leads to policies that are more negative, confrontational and deterrent, and in line with that, has put on the agenda programs aimed at elimination, control and monitoring. And in practice, the role of the people as "actors" has been neglected. The product of such policies in the field of cyberspace in the country, today with the failure to realize the prospects for the development of cyberspace - contained in the upstream documents of the system - and consequently the lack of development of cyberspace in the country has shown. Based on this, the present study raises the question of why cyberspace policy-making in Iran has failed to achieve the goals set out in the upstream documents (localization of infrastructure, production of appropriate internal content and reduction of crimes and threats in this space)? From a pathological perspective and based on the post-developmental approach, it seeks to analyze the existing policies in the field of cyberspace in the country; Because the post-developmental approach is a positive, participatory approach based on the interaction and synergy of government and people, based on democratic principles, intelligent, forward-looking, decentralized, justice-oriented, etc., which attacks and expresses the development school's assumptions about progress standards. It shows what the criteria for progress are, who's the key to development, and how standard development policies may be implemented.

Methodology

The present article raises the main question of why cyberspace policy-making in Iran has failed to achieve the goals set out in the upstream documents? It seeks to explain the causes of these failures from a pathological perspective based on post-developmental theory, using the descriptive-explanatory method, which is considered as a qualitative method.

Result and Discussion

Cyberspace policy-making based on the institutional model in Iran is centered around certain government institutions such as parliament, presidency, courts, etc., and therefore policy is determined, policy-making and applied by these

institutions. More precisely, any policy in the field of cyberspace becomes macro-policy when it is approved, implemented and implemented by several government agencies. Accordingly, in Iran, it is the government institutions that legitimize policies, government policies are considered as legal requirements and include all members of society, because these policies are also common and in case of public violation of Such policies are punished. Based on this, it can be said that the nature of such an approach is inevitably based on a top-down view of policy-making.

Basically, such an approach has been based on the prevalence of cyberspace policy in the country, which we have always seen that the macro-policies made in this regard, mainly consist of negative rather than positive policies. On this basis, today, cyberspace policy-making based on the institutional model in the country is in question and indicates the need to change the cyberspace policy-making approach in the country.

After the ineffectiveness of the policies implemented in the field of cyberspace in the country based on the "institutional model", the government and its policy makers tried to modify the existing approach to cyberspace policy in the country to some extent; Therefore, the "group model" as an alternative and proposed approach in this regard, became the basis of policy-making and based on the application of the group approach, efforts were made to manage and policy cyberspace in order to maximize its opportunities and benefits for the country's overall development. Facilitate and accelerate the provision of various services on the one hand and the protection of harms and threats on the other hand, with a group approach and model, including various groups including policymakers or rather former policy makers, a specialized group from the National Cyberspace Center , A group representing the Ministry of Culture and also a scientific group from different universities to be realized in order to find the nature, direction and scientific, principled and practical effect of cyberspace policy in the country.

However, in practice, the group model was not properly implemented in the field of cyberspace policy, because the group approach to the participation and competition of different stakeholders, generally from the body of society to influence policies and decisions; In practice, however, in addition to former policymakers of a governmental nature, several groups of public institutions and institutions also entered the decision-making arena, and there was no involvement of grassroots groups in policy-making, and we only saw that in cyberspace. In the country, several groups were in charge of cyberspace policy-making, and in line with that, we witnessed decentralized policy-making, multiplicity of relevant national documents, conflict and confrontation between active institutions, incoherence and coordination, multiplicity of devices and mission overlap, parallelism of devices, etc.

If we look at the policy of regulatory policy and deterrent planning in the field of legislation in Iran from the perspective of post-developmental approach and measure the current policy-making process in Iran based on the characteristics and components of this approach, we will find that despite the post-expansionist approach to interaction and integration The government, people and non-governmental organizations emphasize policy-making, but nevertheless, the

regulatory policy and deterrent planning of Iranian policymakers in this area is done through the government and government policymakers, and people and non-governmental organizations do not play a role in drafting laws. In addition, the relevant government agencies are not specific in this regard, and therefore it is still unclear which agency is responsible for regulating and preventing cyberspace planning; Some, in spite of the Supreme Council of Cyberspace, consider legislation in this area as one of the duties of the council, as if one of the items entrusted to the council in the ten missions announced by the Supreme Leader is the issue of regulation and policy in this area. However, the council's argument in regulating cyberspace is that it is a very heavy task and there is no talent in the country, meaning that we do not have the necessary lawyers and there are no multidisciplinary experts in this field in the country; At the same time, the attraction of the target community is an important issue that should not be ignored. The law cannot be written for a vacuum, it is written for a place to be enforced. In a society where there is a problem of media awareness and literacy, it is impossible to implement those laws unless the structure and individuals of the society have the necessary knowledge, assuming that laws are written, approved and communicated. On this basis, it can be claimed that this gap in the authorities - the legislature - has paved the way for the laws that have been set in the field of cyberspace in the country so far, with shortcomings and gaps. In spite of all the legislations and approvals that have been made in this regard, considering that the regulation that has been done so far is not based on observing the considerations and social status of the society, so it is not comprehensive and complete and there are still serious ambiguities in our legislation. She eats; As we still do not have a defined privacy for cyberspace in the country, while in the field of cyberspace, rights have been created for the people of the world, rights such as that if information is presented against a person, he can defend himself and correct the information produced. In addition, given the vast amount of data and information that individuals collect in companies and firms, one must be confident that his or her privacy is protected. However, if the cyberspace policymakers in the country, in accordance with the teachings of the post-expansionist approach, considered the issue of cyberspace development in Iran, they would understand the necessity and importance of referring to global experiences in this regard and therefore reflect on policies. Regulators in other countries - especially leading countries in the field of cyberspace - identified and addressed many legal loopholes, and as a result, we did not see many shortcomings in cyberspace regulatory policies in the country; But due to the gap between the approach of cyberspace policymakers in our country and the post-developmental approach, in the last ten years, in the field of legislation in this area, only one law has been passed in the country, which is the e-litigation law. In 2003, a law called the Electronic Commerce Law was passed as a pilot and temporary law, which incidentally is not an electronic commerce law, but a trivial matter and the issue of the electronic certification center.

Conclusion

A study of nearly three decades of cyberspace policy in the country indicates the

dominance of "government discourse" in policy-making in this regard, the most important feature of which is the unilateral and open government intervention in this area. But today, cyberspace management in the country based on such a model, not only did not meet the demands and needs of users, but also did not lead to the development of cyberspace in Iran, and therefore the realization of comprehensive development in the country has faced obstacles. On this basis, the trajectory (probable future path) of cyberspace policy in Iran is such that if no new dimensions are defined for it and in line with it, the amount of government intervention in policy-making is not reduced, and the same proportion of new actors and policymakers in policy-making. If cyberspace does not enter the country and does not change from top to bottom in order to policy cyberspace, it will continue to face problems in the continuation of the current path; Because even in the current situation, the product of the implementation of existing cyberspace policies for the country is nothing but the failure to achieve the goals set out in the upstream documents in the field of cyberspace development in the country, which is clear evidence of ineffective policies in cyberspace in the country. It indicates the need for change and transformation in the current approach of cyberspace policymakers and depicts the necessity of change in the cyberspace policy approach in the country. Finally, the post-developmental approach, by introducing civil and popular actors into the field of cyberspace policy, leadership and adoption of policies in this space to participate and localize and provide a favorable model in the field of "virtual development" in Iran.

Keywords: Policy-Making; Cyberspace; Post-Developmentalism; Institutional and Group Model of Public Policy; Public policy; Development.

References

- Furlong, Scott (2003): Regulatory Policy, Role and Importance of. In Jach R. Rabin: Encyclopedia of Public Administration and Public Policy, Volume 2.
- Greenfield, Paul & Rickwood, Peter & Tran, Hun Cuong (2001), Effectiveness of Internet filtering Software Products, CSIRO.
- Sachs, Wolfgang (1992) the Development Reader. A Guide to Knowledge and Power, London: Zed Books.
- Shaffer, Paul (2012) Post-development and Poverty: an assessment, Third world quarterly, Volume 33, Issue 10, pp: 1767-1782.
- Parfitt, Trevor (2002), the end development? modernity, post-modernity and development, London, Sterling Virginia.
- Ismaili, Mohsen and Nasrollahi, Mohammad Sadegh (2016), refining cyberspace; Rulings and its issues from the jurisprudential point of view, religion and communication, year 23, number 1: 80-53.

- Alvani, Seyed Mehdi, Khanifar, Hossein, Haji Molamirzaei, Hamed and Miri, Seyed Mehdi (2014), Providing a framework for the system and scope of policy-making, decision-making and action in cyberspace, Social-Cultural Strategy Quarterly, Year 3, Issue 11: 33-31 .
- Haeri Yazdi, Asieh and Maleki, Abbas (2018), Quarterly Journal of Strategic Studies of Public Policy, Volume 7, Number 24: 20-11.
- Dolly, Thomas and Makui, Seville (2008), Models of Public Policy Analysis, Quarterly Journal of Strategic Studies, Eleventh Year, First Issue, Serial Issue 39.
- Haddad, Wadi, Demski, Terry (2009), The process of policy planning in education (an applied framework), translated by Gholamreza Garajnejad and Rokhsazeh Kazem, Tehran, Madrasa Publications.
- Sharifi, Seyed Mehdi, Marzban, Bita and Labbafi, Somayeh (2015), Pathology of Cyberspace Content Production Policy in Iran, Public Management Quarterly, Volume 10, Number 2: 268-251.
- Supreme Council of the Cultural Revolution (December 24, 2013), "Rules and Regulations of Computer Information Networks", Research Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Gholipour, Rahmatollah and Ebrahim Gholampour Ahangar (2010), The Public Policy Making Process in Iran, Tehran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Sharifzadeh, Fattah and Alvani, Seyed Mehdi (2015), Public Policy Making Process, Tehran, Allameh Tabatabai University.
- Farhangi, Mohammad Mahdi, Mirtorabi, Saeed and Golshani, Alireza (2020), Explaining Cyberspace Policy in the Islamic Republic of Iran (Requirements and Reform, in the Framework of Objectives in Upstream Documents), Quarterly Journal of Islamic Revolution Research, Year 8, Issue 30: 132-111.
- Turner, Mark and Hume, David (2000), Governance, Management and Development, translated by Abbas Manvarian, Tehran, Public Management Training Center Publications.
- Attar, Saeed and Khajeh Naeini, Ali (2015), Study and analysis of factors affecting the inefficiency of the policy system in Iran, Quarterly Journal of Public Policy, Volume 1, Number 1: 20-1.
- Shamsaini, Ramin (2019), Cyberspace policy in the network community; Internal Messenger Case Study, Media Management, No. 40: 5-8
- Ahmadi, Hamid and Bidollah Khani, Arash (2013), Post-expansionism and

critical representations of development discourse; Popular Approach, Iranian Journal of Social Development Studies, Volume 5, Number 3: 47-47.

- Ghouchani Khorasani, Mohammad Mehdi and Hosseinpour, Davood (2017), Network Governance in Cyber Security Research Institutions, Development Management Process, Volume 30, Number 1: 80-51.

- Working group for determining instances of computer criminal content, (2014): https://internet.ir/crime_index.html

- mobini dehkordi , ali ; Amiri, Mojtaba and Kermanshah, Firoozeh (2019), Introducing the structural dimensions of inclusive innovation and its application in public policy to reduce inequality, Quarterly Journal of Public Policy, Volume 4, Number 2: 56-33.

- Moradkhah Abbasi, Fatemeh and Rezaei, Atieh (2016), Cultural Policy and Planning in the Field of Cyberspace, the Second National Conference on New Research in the Field of Humanities and Social Studies in Iran, Qom: <https://civilica.com/doc/534895>

آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران؛ برپایه نظریه پساتوسعه‌گرایی

* محمد مهدی فرهنگی^۱ ID، سید سعید میرترابی^۲ ID، علیرضا گلشنی^۳ ID

۱. دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری عمومی، گروه علوم سیاسی، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران

۲. دانشیار گروه روابط بین الملل، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/details/D9FB27F0C4F68C68/10%

20.1001.1.1735790.1400.17.1.2.8

چکیده

به‌طورکلی، اهداف تعیین‌شده در اسناد بالادستی نظام جمهوری اسلامی ایران در حوزه فضای مجازی، آنچنان‌که باید و شاید، اجرایی نشده‌اند. این پژوهش با طرح این پرسش که «چرا سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران در دستیابی به اهداف گنجانده‌شده در اسناد بالادستی، ناکام بوده است؟» درصدد برآمده است تا با کاربست روش توصیفی-تبیینی که ازجمله روش‌های کیفی به‌شمار می‌آید، علل این ناکامی‌ها را از منظری آسیب‌شناسانه و با تکیه بر نظریه پساتوسعه‌گرایی، تبیین کند. یافته‌های این پژوهش، حاکی از این است که تکیه بر «الگوی نهادی» و سپس، «الگوی گروهی» در امر سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران، زمینه‌ساز ناکامی سیاست‌گذاری فضای مجازی در دستیابی به اهداف کلان تعیین‌شده در این حوزه (ازجمله، بومی‌سازی زیرساخت، تولید محتوای مناسب، افزایش سواد رسانه‌ای و...) شده است؛ این درحالی است که سیاست‌گذاری فضای مجازی بر مبنای رویکرد «پساتوسعه‌گرایانه» می‌توانست با برجسته‌سازی نیازهای اساسی و بومی کشور در عرصه فضای مجازی، تمرکززدایی و تقویت مشارکت مردمی و نهادهای مدنی در تصمیم‌گیری و اجرای سیاست‌ها در حوزه فضای مجازی، زمینه تحقق اهداف گنجانده‌شده در اسناد بالادستی در این حوزه را فراهم کند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۳/۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۰/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۲

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

سیاست‌گذاری، فضای مجازی، پساتوسعه‌گرایی، الگوی نهادی و گروهی سیاست‌گذاری

* نویسنده مسئول:

سید سعید میرترابی

پست الکترونیک: saeedmirtorabi@gmail.com

مقدمه

بررسی تاریخی رویارویی جامعه ایران سبه عنوان جامعه‌ای در حال توسعه با فضای مجازی، حکایت از این دارد که فضای مجازی، تحولاتی در زمینه‌ها و حوزه‌های مختلف زندگی ایرانیان به وجود آورده است؛ به گونه‌ای که با ورود ابزارهای جدید الکترونیکی به زندگی مردم، سبک نوینی از زندگی که در بردارنده مجموعه‌ای از ارزش‌ها، باورها، و سنت‌ها است، پیش روی افراد جامعه قرار گرفته و سبب دگرگونی در هویت‌های موجود در جامعه شد و در نتیجه، افراد با برگزیدن بخشی از هویت‌ها و ارزش‌های جدید، هویت فردی خود را شکل داده‌اند. این امر، چالش‌هایی را برای هویت جمعی به وجود آورده و حاکمیت را دچار نگرانی‌هایی کرده است. این چالش‌ها، زمینه‌ساز آن شد تا حاکمیت اقدام به «مدیریت و کنترل» چنین فضایی کند؛ زیرا، شرط بهره‌مندی از فرصت‌ها و به دور ماندن از تهدیدها، در اختیار داشتن «برنامه و خط‌مشی‌ای مشخص» است. با توجه به اینکه عملکرد این رسانه در توسعه یک کشور، مبتنی بر کیفیت چارچوب سیاست‌گذاری، تصمیم‌های گرفته‌شده و فرایندهایی است که در تدوین هر تصمیم در سطح کلان و خرد این حوزه در نظر گرفته می‌شود، از این رو، تلاش شده است تا ضمن جلوگیری از بروز تهدیدهای موجود، امکان بهره‌گیری از فرصت‌های این فناوری نوین ارتباطاتی نیز فراهم شود. بر این مبنا، دولت‌هایی که یکی پس از دیگری در ایران روی کار آمده‌اند، اقدام به اجرایی کردن سیاست‌هایی مانند تقویت استفاده از سامانه‌های نظارت و کنترل سطح خرد و سطح کلان، برنامه‌ریزی‌های بازدارنده در حوزه قانون‌گذاری، جلوگیری از استفاده از اینترنت در شرایط خاص امنیتی و... کرده‌اند. این در حالی است که اعمال چنین خط‌مشی‌هایی برای جامعه ایران که جمعیت قابل توجهی از مردم آن، از فضای مجازی (شامل اینترنت و اینترنت) استفاده می‌کنند، آن گونه که باید و شاید، اصولی و آینده‌نگرانه نبوده است؛ زیرا، این مهم را بیشتر مبتنی بر نگاه از «بالا به پایین» که منتهی به اتخاذ سیاست‌های اغلب سلبی، تقابلی، و بازدارنده است، اجرا کرده و در ادامه آن، برنامه‌های معطوف به حذف یا کنترل و نظارت را در دستور کار خود داشته و در عمل، نقش مردم به مثابه «کنشگر»، نادیده گرفته شده است. امروزه دستاورد این سیاست‌گذاری‌ها در عرصه فضای مجازی کشور، با عدم تحقق چشم‌اندازهای توسعه فضای مجازی (گنجانده شده در اسناد بالادستی نظام) و به تبع آن، عدم توسعه جامعه مجازی در کشور، نمایان شده است.

بر این اساس، نوشتار حاضر با طرح این پرسش که «چرا سیاست‌گذاری فضای مجازی در

ایران در دستیابی به اهداف گنجانده شده در اسناد بالادستی (بومی سازی زیرساخت، تولید محتوای مناسب داخلی، و کاهش جرایم و تهدیدها در این فضا) ناکام بوده است؟» از منظری آسیب‌شناسانه و مبتنی بر رویکرد پساتوسعه‌گرایی، درصدد واکاوی سیاست‌گذاری‌های فعلی در حوزه فضای مجازی کشور است؛ زیرا، رویکرد پساتوسعه‌گرایانه، رویکردی ایجابی، مشارکتی و برآمده از تعامل و هم‌افزایی دولت و مردم، مبتنی بر اصول دموکراتیک، هوشمندانه، مبتنی بر آینده‌نگری، تمرکززدا، عدالت‌محور و... است که بر مفروضات مکتب توسعه درباره استانداردهای پیشرفت، حمله کرده و بیان می‌کند که معیارهای پیشرفت، چگونه است و کلید توسعه، در دست چه کسی است و چگونه ممکن است که سیاست‌های استاندارد پیشرفت اجرایی شود.

۱. پیشینه پژوهش

از دیدگاه مفهومی، «سیاست‌گذاری»^۱ پدیده‌ای است که در قالب یک برنامه دولتی، در بخشی از جامعه یا عرصه‌ای از زندگی بشری در یک کشور ظاهر می‌شود (عطار و خواجه‌نائینی، ۱۳۹۴: ۲) و به فرایند پیچیده‌ای اشاره دارد که در سیستمی از قوانین و نهادها متبلور می‌شود که جامعه مدنی را پی‌ریزی می‌کند (شریفی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۵۲) و برپایه یک الگوی نهادینه‌شده، هدایت و کنترل می‌شود (بروکس، ۱۹۹۳: ۷۹).

درواقع، گام نخست یک چرخه برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری است و برنامه‌ریزان، پیش از آنکه اجرا و ارزیابی یک فرایند را به‌گونه‌ای اثربخش طراحی کنند، باید ارزیابی پویایی از چگونگی تنظیم سیاست‌ها داشته باشند (حداد و دمسکی، ۱۳۸۸: ۱۵)؛ بنابراین، می‌توان گفت، سیاست‌گذاری، مظهر عقلانیت و انتخاب تدبیر برای اصلاح امور است؛ زیرا، هدف نهایی سیاست‌گذاری، پیش‌بردن امور جامعه به‌گونه‌ای است که درمجموع، جامعه به‌طور هم‌زمان با احساس آرامش، به‌سوی اهداف ازپیش‌تعیین‌شده گام بردارد (حایری‌یزدی و ملکی، ۱۳۹۶: ۱۳). براین‌مبنا، سیاست‌گذاری را باید واژه‌ای به‌شمار آورد که با حکومت، دولت، جامعه و مسائل عمومی آن گره خورده و تداعی‌کننده اقدام دولت برای اداره صحیح امور عمومی است (قلی‌پور و غلام‌پور آهنگر، ۱۳۸۹: ۲۳).

دراین‌میان، فضای مجازی، به‌عنوان پدیده‌ای تأثیرگذار بر تمام ابعاد سیاسی، اجتماعی،

1-policy Making

فرهنگی، اقتصادی، و...، نیازمند برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری است. سیاست‌گذاری در عرصه فضای مجازی -که موضوع اصلی پژوهش پیش‌رو است- به فعالیتی با نیت کنترل کردن، حکومت کردن یا اداره کردن بر پایه مقررات گفته می‌شود (سین، ۲۰۱۱)؛ بدیهی است که این نوع سیاست‌گذاری با معیار منافع عمومی مرتبط بوده و مجموعه ویژه‌ای از اصول را ارائه می‌کند (فرهنگی، میرترابی و گلشنی، ۱۳۹۸: ۱۱۴)؛ بنابراین، هر جامعه‌ای با توجه به موازین و خط‌مشی‌های خود، در این راستا برنامه‌ریزی می‌کند تا از این طریق، امکان کنترل پیامدهای ناشی از این فضا را در اختیار بگیرد (مرادخواه عباسی و رضایی، ۱۳۹۵: ۳).

سیاست‌گذاری در عرصه فضای مجازی مستلزم شناخت شکاف بین دوگانه وضع موجود و وضع مطلوب، تحلیل زمینه و سیاست‌پژوهی، شناخت مسائل و تدوین راه‌حل، اجرا و ارزیابی آن‌ها است. بدیهی است، عملکرد فضای مجازی در توسعه یک کشور، مبتنی بر کیفیت چارچوب سیاست‌گذاری، تصمیم‌های گرفته‌شده و فرایندهایی است که در تدوین هر تصمیم در سطح کلان و خرد این حوزه در نظر گرفته می‌شود؛ بنابراین، دولت‌ها می‌کوشند تا در حوزه فضای مجازی، سیاست‌هایی را تدوین کنند که از تهدیدها جلوگیری، و امکان بهره‌گیری از فرصت‌های این فناوری نوین ارتباطاتی را فراهم کند. امروزه درباره امکان سیاست‌گذاری فضای مجازی دو دیدگاه عمده مطرح است:

الف) برخی اندیشمندان بر این نظرند که ظهور و توسعه فناوری‌های جدید ارتباطی، به ویژه رسانه‌های اجتماعی، سیاست‌گذاری در عرصه فضای مجازی را از ماهیت حاکمیتی و متمرکز آن خارج کرده و فضای مجازی، «برون‌ایستاده» از فرایند سیاست‌گذاری است؛
ب) در نقطه مقابل، بر پایه نگاه دوم، به دلیل اهمیت پیدا کردن فضای مجازی در حوزه‌های کسب‌وکار و معیشت، دولت الکترونیک، ارتباطات راهبردی، و... بازیگران جدیدی با منافع متفاوت به این عرصه افزوده شده‌اند و به تبع آن، سیاست‌گذاری مشارکتی در عرصه فضای مجازی، مورد توجه واقع شده است (شمسایی، ۱۳۹۷: ۶).

از میان دو رویکرد یادشده، نگاه دوم که بر ضرورت سیاست‌گذاری فضای مجازی و اهمیت سیاست‌گذاری مشارکتی (با همکاری مردم و دولت) تأکید می‌کند، رویکرد غالب در عصر حاضر است؛ بر مبنای این رویکرد، چنانچه دولتمردان، سیاست‌گذاری مشارکتی مطلوبی را طرح‌ریزی کنند، از مزایایی همچون کاهش هزینه‌های توسعه در جامعه، به دلیل مشارکت مردم در تأمین اهداف در حوزه مربوطه، برخوردار شده و خروجی سیاست‌گذاری مطلوب

آن‌ها، کاهش نابرابری در جوامع از طریق جلب مشارکت افراد حاشیه‌ای در نوآوری‌های پایین به بالا و کمک به ایجاد فرصت‌های برابر در جوامع بومی و محلی است (مبینی‌دهکردی و دیگران، ۱۳۹۷: ۳۴). این رویکرد در جمهوری اسلامی ایران نیز قابل اجرا است.

تجربه‌های سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران، حکایت از اجرایی‌شدن دو الگوی سیاست‌گذاری «نهادی» و «گروهی» در این زمینه دارد. «الگوی نهادی»، به این مطلب اشاره دارد که رابطه بین سیاست عمومی و نهادهای دولتی، بسیار نزدیک است و یک سیاست، تازمانی که بعضی نهادهای دولتی آن را اتخاذ و اجرا نکنند و به‌پیش نبرند به سیاست عمومی تبدیل نمی‌شود (قلی‌پور و غلام‌پورآهنگر، ۱۳۸۹: ۸۵). درواقع، می‌توان گفت، این نهادها هستند که الگوهای رفتاری افراد و گروه‌ها را سامان می‌بخشند (دای و ماکویی، ۱۳۸۷: ۴۸). سیاست‌هایی که از سوی نهادهای دولتی اتخاذ می‌شوند، چند ویژگی دارند؛ نخست اینکه، پیش از هرچیز، دولت به سیاست‌ها مشروعیت می‌بخشد. ویژگی دوم این است که دولت به سیاست‌ها ضمانت اجرا بخشیده و شهروندان باید به آن گردن نهند، و ویژگی سوم، گستردگی و فراگیری سیاست‌های اتخاذشده از سوی دولت، در سطح جامعه است. درواقع، دولت با دراختیار داشتن قدرت اجرایی، خط‌مشی‌های اتخاذشده را در سطح جامعه در مورد همگان به‌اجرا درمی‌آورد (شریف‌زاده و الوانی، ۱۳۹۴: ۲۰). با توجه به اینکه تولید و اعمال خط‌مشی‌ها به‌عهده نهادها است، هرگونه تغییری در آن‌ها، موجب تغییر در خط‌مشی‌ها نیز می‌شود؛ بنابراین، سیاست‌گذاری عمومی در این الگو، نتیجه ارتباط بین نهادهای مختلف و پیامد این ارتباط است.

اما برپایه «الگوی گروهی»، تعامل بین گروه‌های مختلف، باعث شکل‌گیری سیاست یا خط‌مشی می‌شود؛ یعنی گروه‌ها، پلی بین دولت و افراد هستند و سیاست، نوعی تنازع بین گروه‌های مختلف برای نفوذ بر خط‌مشی‌های حاکم است. برپایه این الگو، خط‌مشی عمومی در هر مرحله‌ای، رسیدن به تعادل در تنازع گروهی است؛ این تعادل براساس نفوذ نسبی هریک از گروه‌های ذی‌نفع تعیین می‌شود. نفوذ گروه‌ها نیز با اعضا، ثروت، توان سازمان‌دهی، رهبری، دسترسی به سیاست‌گذاری و همگونی درونی امکان‌پذیر است (دای و ماکویی، ۱۳۸۷: ۵۲). درواقع می‌توان گفت، هر دو الگوی مورد اشاره، بر این واقعیت مبتنی هستند که تعامل بین نهادها و گروه‌های مختلف است که یک سیاست یا خط‌مشی را شکل می‌دهد (ترنر و هیوم، ۱۳۷۹: ۸۲)؛ اما در این دو الگو با وجود تأکید بر رویکرد مشارکتی در امر سیاست‌گذاری -

همچنان نقش مردم (نیازها و خواسته‌هایشان) در حاشیه است و مردم، هرگز به‌طور مستقیم در سیاست‌گذاری‌ها دخیل نیستند. براین مبنا، بیشتر سیاست‌گذاری‌های تدوین‌شده از جامعیت برخوردار نبوده و از این رو، متناسب با اهداف و سیاست‌های از پیش تعیین‌شده، حرکت نکرده و پیامدهای موردانتظار را در پی نداشته است.

۲. چارچوب نظری پژوهش

در طول دهه ۱۹۸۰ و پس از آن، رویکردهای مدرن توسعه با بن‌بست‌هایی روبه‌رو شدند و برخی از آن‌ها صحبت از پایان توسعه به میان آوردند. این بن‌بست و پایان توسعه با طرح چشم‌اندازهای نظری دیگری همچون پسا ساختارگرایی یا پست مدرنیسم، پراگماتیسم، پساتوسعه‌گرایی، و... همراه بود (پارفیت^۱، ۲۰۰۲). در این میان، به موازات بحث درباره اینکه چگونه می‌توان به توسعه دست یافت، از دهه ۱۹۸۰ مفهوم پساتوسعه و مؤلفه‌های نظری آن مطرح شد (ساجز^۲، ۱۹۹۲: ۲۳). پساتوسعه‌گرایان، با نقد مسیر خطی توسعه برپایه گفتمان توسعه، خواستار تنوع بخشیدن به چشم‌اندازها و اولویت‌های فرهنگی هستند. آنان به مفروضات مکتب توسعه درباره استانداردهای پیشرفت حمله می‌کنند و می‌گویند، معیارهای پیشرفت چگونه است و کلید توسعه دست چه کسی است و چگونه ممکن است سیاست‌های استاندارد پیشرفت اجرا شود (احمدی و بیدالله‌خانی، ۱۳۹۲: ۵۰). رویکرد توسعه‌گرایانه، الزاماً نگاهی عبورکرده از جامعه توسعه‌یافته و خواهان رسیدن به فرامدرنیته، نیست؛ بلکه این رویکرد نظری، کثرت‌گرایی در ایده‌های مربوط به توسعه را ترویج می‌دهد و برخلاف مکتب توسعه، «توسعه» را در خود توسعه جست‌وجو می‌کند. رویکرد پساتوسعه‌گرایی، بر جنبه همگانی و مردمی توسعه، یعنی جنبه بیرونی آن تأکید دارد (شافر^۳، ۲۰۱۲: ۱۷۷۱). به بیان روشن‌تر، مکتب پساتوسعه، برخلاف الگوهای ساختارگرایانه و دولت‌محور که از بالا به پایین هستند، با محور قرار دادن مردم و سازمان‌های غیردولتی، توسعه را از پایین به بالا و از درون جامعه به پیش می‌برد. بر همین اساس می‌توان گفت، رویکرد توسعه مردمی یا مردم‌گرا، مهم‌ترین پایه گفتمان

^۱ Parfitt

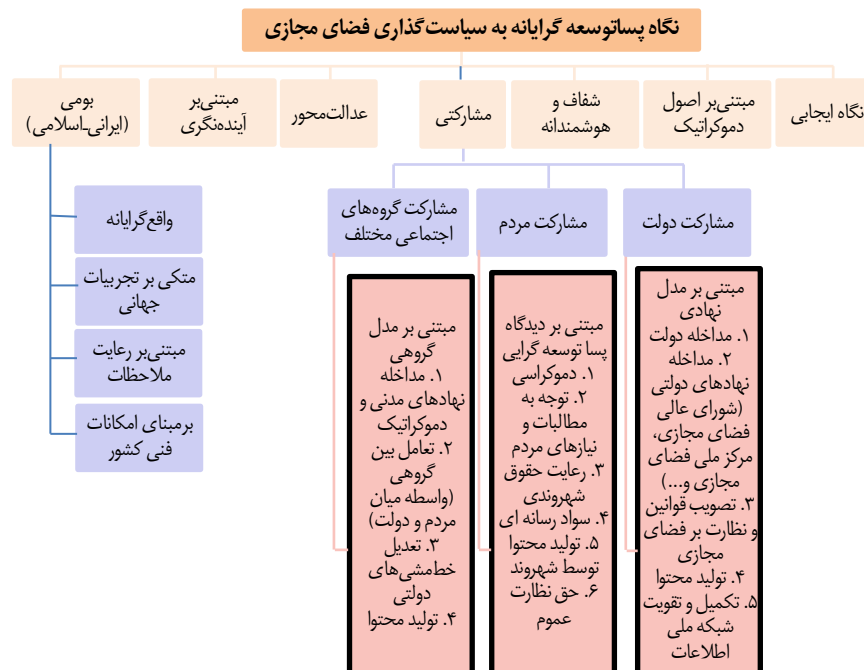
^۲ Sachs

^۳ Shaffer

پساتوسعه است. براین مبنا، در امر سیاست‌گذاری فضای مجازی، رویکرد مطلوب پساتوسعه‌گرایان، رویکرد مبتنی بر اصول دموکراتیک (مردم‌گرایی) و بومی‌گرایی است؛ رویکردی که در بستر آن، نیازهای آحاد جامعه در عرصه فضای مجازی (دسترسی سریع، آسان، و بدون محدودیت و...) برطرف شده و در کنار توجه به نیازهای همه مردم جامعه در عرصه فضای مجازی، با تمرکززدایی و فراهم کردن بسترهای شکل‌گیری جامعه مدنی و به تبع آن، بالا بردن میزان مشارکت مردم از طریق فراهم کردن بستر فعالیت نهادها و سازمان‌های غیردولتی مربوطه در این باره، افزون بر توسعه مردمی و بهره‌مندی از شهروندان قدرتمند در کشور، توسعه فضای مجازی که خواسته چنین شهروندی است، نیز محقق می‌شود.

برپایه این ویژگی‌ها، رویکرد نظری پساتوسعه‌گرایی، نظریه‌مبنایی یا به تعبیری دیگر، چارچوب نظری مقاله پیش‌رو است و ازاین‌رو، پژوهشگر در پی آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران براساس این نظریه و ارائه الگوی بدیلی برای سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران است؛ الگویی که دارای نگاهی ایجابی، مبتنی بر اصول دموکراتیک، شفافیت و هوشمندی، عدالت‌محور، بومی و مبتنی بر آینده‌نگری بوده و در کنار توجه به تجربه‌های گذشته، به‌نوعی با ترکیب برخی مؤلفه‌های الگوهای سیاست‌گذاری پیشین، سیاست‌گذاری مشارکتی را تجویز کند. در چنین الگویی، سیاست‌گذاری از مسیر سه‌کنشگر (دولت، نهادهای غیردولتی، و مردم) انجام می‌شود که به‌گونه‌ای فعال، با یکدیگر تعامل و هم‌افزایی دارند. این الگو بیش از الگوهای پیشین، بر مردم (نیازها، خواسته‌ها و قدرت‌کنشگری آن‌ها) تمرکز کرده و در پی اتخاذ راهبردها و خط‌مشی‌هایی همسو با توسعه همه‌جانبه کشور بوده و سرانجام، توسعه مردمی را در پی خواهد داشت. افزون‌براین، رویکرد پساتوسعه، تأکید زیادی بر بومی‌سازی و جلب مشارکت نیروهای مدنی در راهبری و سیاست‌گذاری فضای مجازی دارد، که این مهم با ایده‌ها و رویکردهای نظام جمهوری اسلامی و اهداف تعیین‌شده در اسناد بالادستی کشور، مطابقت فراوانی دارد؛ ازاین‌رو، نگرستن از درجه پساتوسعه‌گرایی برای نقد و آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری فضای مجازی در کشور، قابل دفاع است. براین مبنا، الگوی نظری نوشتار حاضر به شکل زیر ترسیم شده است:

نمودار شماره (۱). الگوی مطلوب سیاست‌گذاری فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران

۳. آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران

۳-۱. آسیب‌شناسی رویکرد نهادی

از هنگام ورود و گسترش اینترنت و فضای مجازی و فناوری‌های مربوط به آن به جامعه ایران، نگاه به این فضا، به‌ویژه نگاه دولتمردان و سیاست‌گذاران، خوش‌بینانه نبوده و در دهه‌های گذشته که این فناوری در ایران حضور داشته و در دسترس بوده است، سیاست‌گذاران این نگاه‌های بدبینانه را آن‌گونه که باید و شاید، اصلاح نکرده‌اند؛ بر مبنای همین نگاه بدبینانه بوده است که عرصه برای غالب شدن «رویکرد نهادی» بر فضای سیاست‌گذاری در این حوزه، فراهم شده است؛ بنابراین، الگوی غالب و حاکم بر فضای سیاست‌گذاری فضای مجازی در کشور در طول سالیان متمادی، «الگوی نهادی»^۱ بوده است که یکی از الگوهای سنتی مورد استفاده در سیاست‌گذاری عمومی است. این الگو، بر نمودار سازمانی دولت تمرکز دارد و سیاست‌ها و خط‌مشی‌ها، توسط نهادهای دولتی اتخاذ و اجرا می‌شوند (دالی و ماکویی، ۱۳۸۷: ۵۱). سیاست‌گذاری فضای مجازی بر مبنای الگوی نهادی در

1 - Institutionalism

ایران، بر نهادهای حکومتی معینی مانند مجلس، ریاست جمهوری، دادگاه‌ها، و... متمرکز است و ازاین‌رو، سیاست به‌وسیله این نهادها، تعیین، سیاست‌گذاری و اعمال می‌شود. به‌بیان روشن‌تر، هر سیاستی در حوزه فضای مجازی، زمانی به سیاست‌گذاری کلان تبدیل می‌شود که تصویب، عملیاتی، و توسط چند نهاد حکومتی، اجرا شود. براین‌مبنا، در ایران، این نهادهای حکومتی هستند که به سیاست‌ها، مشروعیت می‌بخشند. سیاست‌های حکومتی، الزامات قانونی به‌شمار می‌آیند و تمام افراد جامعه را دربر می‌گیرند؛ زیرا، این سیاست‌ها از ویژگی عمومیت نیز برخوردارند و افراد، درصورت سرپیچی از این‌گونه سیاست‌ها، مجازات می‌شوند. براین‌مبنا می‌توان گفت، ماهیت چنین رویکردی ناگزیر، مبتنی بر نگاه از بالا به پایین در امر سیاست‌گذاری است. مؤلفه‌های مربوط به این الگو در جدول شماره (۱) خلاصه و تبیین شده است.

جدول شماره (۱). مؤلفه‌های الگوی نهادی

الگوی نهادی	
تعریف سیاست‌گذاری؟	سیاست‌گذاری، همان خروجی سازمان (برون‌داد بوروکراتیک)
چه کسی؟	شاخه‌های مجریه، مقننه و قضایی
چگونه؟	سیاست توسط این نهادها، به‌گونه‌ای مقتدرانه تعیین، پیاده‌سازی و اجرا می‌شود (قانونی، فراگیر، و اجباری است)
دلایل / مفروضات؟	افراد، تأثیر کمی دارند و ساختار / تشکیلات است که بر نتایج تأثیر می‌گذارد.

برمبنای حاکم بودن چنین رویکردی بر عرصه سیاست‌گذاری فضای مجازی در کشور بوده است که همواره شاهد این بودیم که بیشتر سیاست‌گذاری‌های کلان انجام‌شده دراین‌باره، دربردارنده سیاست‌های سلبی بوده‌اند تا ایجابی. براین‌مبنا، امروزه، سیاست‌گذاری فضای مجازی برپایه الگوی نهادی در کشور، زیر سؤال بوده و از ضرورت اصلاح و تغییر رویکردهای سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران حکایت دارد.

۲-۳. آسیب‌شناسی رویکرد گروهی

پس از نمایان شدن ناکارآمدی سیاست‌های اعمالی در عرصه فضای مجازی در کشور برپایه «الگوی نهادی»، حاکمیت و سیاست‌گذاران آن، تلاش کردند تا رویکرد موجود در امر سیاست‌گذاری فضای مجازی در کشور را تا حدودی تعدیل و اصلاح کنند؛ بنابراین، «الگوی گروهی»^۱ به‌عنوان رویکرد جایگزین و پیشنهادی دراین‌باره، مبنای سیاست‌گذاری قرار گرفت. در راستای اعمال رویکرد گروهی، تلاش شد تا مدیریت و خط‌مشی‌گذاری فضای مجازی با

1 - Group Theory

حضور گروه‌های گوناگونی از جمله سیاست‌گذاران، یا بهتر بگوییم نهادهای سیاست‌گذار پیشین، گروهی تخصصی از مرکز ملی فضای مجازی، گروهی به نمایندگی از وزارت فرهنگ و نیز گروهی علمی از دانشگاه‌های مختلف انجام شود. هدف از تشکیل این گروه، بهره‌گیری حداکثری از فرصت‌ها و مزایای فضای مجازی در راستای پیشرفت همه‌جانبه کشور، تسهیل و تسریع در ارائه خدمات گوناگون، و صیانت از آسیب‌ها و تهدیدهای فضای مجازی و همچنین، سوق دادن فضای مجازی به سوی کسب ماهیت، جهت، و اثرگذاری علمی، اصولی و کاربردی، بود؛ البته گفتنی است که گستردگی و پیچیدگی فضای مجازی و مؤلفه‌های آن در سال‌های اخیر، این ضرورت را نیز ایجاب می‌کرد که نهادها و گروه‌های گوناگون به دلیل حساسیت موضوع و ارتباط این فضا با مأموریت آن‌ها، درصدد انجام وظیفه و رویارویی با آن برآیند (الوانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۷).

برپایه این الگو، گروه‌های مختلف با منافع مشترک، به طور رسمی و غیررسمی برای تحمیل تقاضایشان به حکومت با یکدیگر متحد می‌شوند و دراین‌بین، وظیفه نظام سیاسی، مدیریت اختلاف گروه‌ها است و سیاست‌گذاری، به معنای ایجاد تعادل در اختلاف گروه در زمان مقرر است و این تعادل به واسطه نفوذ نسبی تمام گروه‌های ذی‌نفع پدید می‌آید. تغییر در نفوذ نسبی هر گروه ذی‌نفع می‌تواند در سیاست‌گذاری تغییر ایجاد کند (دالی، ۱۳۸۷: ۵۳-۵۲). براین‌مبنای، درنهایت امر خط‌مشی‌گذاری باید از نقطه کانونی و مجرای یگانه‌ای انجام شود تا بتواند با ایجاد هماهنگی و همگرایی بین بازیگران و ذی‌نفعان فضای مجازی کشور، مقدمات بهره‌گیری جامعه از حداکثر فرصت‌ها و پیشگیری از آسیب‌های آن را فراهم کند یا سبب همکاری و هم‌افزایی در میان گروه‌های مربوطه شود. مؤلفه‌های الگوی گروهی، به اختصار در جدول شماره (۲) ارائه شده است.

جدول شماره (۲). مؤلفه‌های الگوی گروهی

الگوی گروهی	
سیاست‌گذاری عمومی همان موازنه گروه	تعریف از سیاست‌گذاری عمومی؟
گروه‌های ذی‌نفع، متحدان آن‌ها در دولت	چه کسی؟
مبارزه در میان گروه‌های ذی‌نفع با قوه مقننه/اجرایی، به عنوان دآوری برای مدیریت تعارض گروه‌ها و ایجادکننده قواعد بازی	چگونه؟
گروه‌ها همیشه به همدیگر می‌پیوندند و برای مسائل خاصی فشار وارد کنند، تا همه منافع فرصتی برای نمایندگی داشته باشند.	دلایل/مفروضات؟

باوجوداین، الگوی گروهی به‌درستی در عرصه سیاست‌گذاری فضای مجازی کشور اجرایی نشد؛ زیرا، رویکرد گروهی، ناظر بر مشارکت و رقابت گروه‌های ذی‌نفع مختلف (بیشتر از بدنه جامعه) برای تأثیرگذاری بر سیاست‌ها و تصمیم‌گیری‌ها است؛ این درحالی است که درعمل، در کنار سیاست‌گذاران پیشین که ماهیت دولتی داشتند، چند گروه از نهادها و مؤسسه‌های عمومی نیز وارد عرصه تصمیم‌گیری شدند و از مشارکت گروه‌های ذی‌نفع مردمی در امر سیاست‌گذاری خبری نبود و تنها شاهد این بودیم که در حوزه فضای مجازی در کشور، گروه‌های پرشماری متولی امر خط‌مشی‌گذاری فضای مجازی شدند و در نتیجه، شاهد سیاست‌گذاری نامتمرکز، تعدد اسناد ملی مربوطه، تعارض و تقابل بین نهادهای فعال، عدم انسجام و هماهنگی، تعدد دستگاه‌ها و همپوشانی مأموریت، موازی‌کاری دستگاه‌ها و... بودیم. این همپوشانی‌ها که ناشی از تعدد و تکثر نهادهای سیاست‌گذار و نیز عدم انسجام و هماهنگی بین آن‌ها بود، مانع برخورد مناسب و جامع برای استفاده از فرصت‌های آن و حفظ جامعه از آسیب‌ها و تهدیدهای چنین فضایی شد و درعمل، کل فرایند سیاست‌گذاری فضای مجازی در کشور را با چالش روبه‌رو کرد. این درحالی است که اگر گروه‌های ذی‌نفع اجتماعی به میزان متناسب به این روند تصمیم‌گیری می‌پیوستند و به‌گونه‌ای مؤثر در این عرصه مشارکت می‌کردند، الگوی گروهی سیاست‌گذاری فضای مجازی به‌صورت اصولی در کشور اجرایی می‌شد و در راستای آن، گروه به‌مثابه پل ارتباطی میان مردم (مطالبات، نیازها، و خواسته‌های آن‌ها) و حاکمیت، ایفای نقش می‌کرد (قوچانی‌خراسانی و حسین‌پور، ۱۳۹۶: ۵۲). اما در عرصه عمل، در ایران با وجود تمام تلاش‌های انجام‌شده در راستای اجرایی‌کردن الگوی گروهی در امر سیاست‌گذاری فضای مجازی و به‌رغم مشارکت گروه‌ها و نهادهای مختلف، همسویی میان آن‌ها دیده نمی‌شود و با وجود صرف بودجه کلان در این حوزه و سیاست‌گذاری‌های انجام‌شده، همچنان پراکندگی و نبود هم‌افزایی در این نهادها مشهود است و بیشتر گروه‌ها و نهادهایی که در حوزه سیاست‌گذاری، برای مشارکت هماهنگ و منسجم تلاش می‌کنند، دولتی هستند تا غیردولتی و خصوصی؛ بنابراین، این الگو نیز — که درحال حاضر در دستورکار سیاست‌گذاران کشور قرار گرفته است — حتی در صورت تحقق، با یک ایراد عمده از منظر پارادایم پساتوسعه‌گرایی روبه‌رو است و آن، نگاه از بالا به پایین به مقوله سیاست‌گذاری است که تنها بر مبنای آن، سازمان‌ها و نهادها و گروه‌های تخصصی و علمی دولتی، عهده‌دار امر سیاست‌گذاری به‌شمار آمده‌اند و جایگاهی برای مردم و نیز نهادهای

مردمی تعریف نشده است.

براین اساس می‌توان گفت، هر دو الگوی یادشده (نهادی و گروهی)، رویکردی جامع در امر سیاست‌گذاری نداشته و در هردوی آن‌ها، همچنان نقش مردم در حاشیه است و خود مردم به‌طور مستقیم در سیاست‌گذاری‌ها دخیل نیستند؛ این درحالی است که بر مبنای رویکرد پساتوسعه‌گرایانه، مردم و کنشگری آن‌ها در مدیریت، کنترل و نیز سیاست‌گذاری در عرصه فضای مجازی اثرگذار بوده و دارای جایگاهی درخور می‌باشند و مسیر سیاست‌گذاری از بالا به پایین نیست.

۳-۳. آسیب‌شناسی اقدامات انجام‌شده در قالب الگوی نهادی و گروهی

پس از آسیب‌شناسی الگوی نهادی و گروهی، در ادامه بر مبنای رویکرد «پساتوسعه‌گرایانه» که امروزه رویکرد مطلوب در امر سیاست‌گذاری به‌شمار می‌آید و داعیه‌دار «الگوی مشارکتی» در امر سیاست‌گذاری فضای مجازی است اقدام به تحلیل و آسیب‌شناسی اقدامات انجام‌شده در قالب الگوی نهادی و گروهی کرده‌ایم.

۱-۳-۳. آسیب‌شناسی برنامه‌ریزی‌های بازدارنده در حوزه قانون‌گذاری

سیاست‌گذاری سلبی فضای مجازی در ایران، بر مبنای برنامه‌ریزی بازدارنده در حوزه قانون‌گذاری، درواقع، همان خط‌مشی تنظیمی است که سیاست‌گذاران و دولتمردان، به‌پیروی از رویکرد نهادی در امر سیاست‌گذاری، در طول سال‌های متمادی در کشور پیگیری کرده‌اند. این نوع سیاست‌گذاری بیشتر اوقات با مفهوم «تنظیم مقررات»^۱ یکسان در نظر گرفته شده است (فورلانگ^۲، ۲۰۰۳: ۱۰۵۳).

چنانچه از منظر رویکرد پساتوسعه‌گرایی به سیاست خط‌مشی تنظیمی و برنامه‌ریزی بازدارنده در حوزه قانون‌گذاری در ایران بنگریم و روال کنونی سیاست‌گذاری در ایران را برپایه شاخص‌ها و مؤلفه‌های این رویکرد ارزیابی کنیم، درخواهیم یافت که برخلاف رویکرد پساتوسعه‌گرایی که بر تعامل و هم‌افزایی دولت، مردم، و نهادهای غیردولتی در امر سیاست‌گذاری تأکید دارد، خط‌مشی تنظیمی و برنامه‌ریزی بازدارنده سیاست‌گذاران ایرانی در این حوزه، از مسیر دولت و سیاست‌گذاران دولتی انجام می‌شود و مردم و نهادهای مردمی در تدوین و تنظیم قوانین نقشی ندارند و همچنین،

1 - Regulation

2 Furlong

نهادهای دولتی مربوطه نیز در این مورد، مشخص و معین نیستند؛ بنابراین، معلوم نیست که چه نهادی متولی تنظیم مقررات و برنامه‌ریزی بازدارنده در عرصه فضای مجازی است؛ به گونه‌ای که عده‌ای قانون‌گذاری در این حوزه را جزء وظایف شورای عالی فضای مجازی می‌دانند، کما اینکه، یکی از مواردی که در مأموریت‌های ده‌گانه ابلاغ شده توسط مقام معظم رهبری، به این شورا سپرده شد، موضوع وضع مقررات و سیاست‌گذاری در این حوزه است؛ اما استدلال شورا در تنظیم مقررات در حوزه فضای مجازی این است که کار بسیار سنگینی است و زمینه‌های لازم برای شکل‌گیری آن در کشور وجود ندارد؛ یعنی از حقوق‌دانان و متخصصان چندرشته‌ای مورد نیاز در این حوزه بی‌بهره‌ایم؛ ضمن اینکه کشش جامعه هدف نیز موضوع مهمی است که نباید نادیده گرفته شود و قانون را برای خلأ نمی‌توان نوشت، بلکه قانون نوشته می‌شود تا اجرایی شود. در جامعه‌ای که مشکل آگاهی و سواد رسانه‌ای وجود دارد، به فرض اینکه قوانینی نوشته، مصوب، و ابلاغ شوند، تازمانی که ساختار و مردم جامعه، آمادگی پذیرش یا آگاهی لازم را نداشته باشند، اجرایی شدن آن قوانین، حتی در صورت تصویب نیز، غیرممکن است. بر این مبنا، می‌توان ادعا کرد که این خلأ در مراجع قانون‌گذاری - سبب شده است که قوانینی که تاکنون در حوزه فضای مجازی در کشور تنظیم شده‌اند، کاستی‌ها و خلأهایی داشته باشند. واگذاری این امر مهم به مجلس شورای اسلامی در قالب طرح صیانت از فضای مجازی نیز با توجه به واکنش‌های شدید مردم و جامعه، به دلیل ناآشنایی قانون‌گذاران با شیوه سیاست‌گذاری مناسب، تاکنون به نتیجه‌ای نرسیده است و حتی برخی از قانون‌گذاران، تصویب این طرح با این ادبیات و بدون آگاهی دادن به مردم را به صلاح کشور نمی‌دانند.

با توجه به اینکه تنظیم مقررات و مصوبات شکل گرفته در این زمینه، مبتنی بر رعایت ملاحظات و وضعیت اجتماعی جامعه نبوده است، این مقررات، جامع و کامل نیست و همچنان در حوزه قانون‌گذاری، ابهام‌های جدی‌ای به چشم می‌خورد؛ به گونه‌ای که هنوز در کشور، حتی حریم خصوصی تعریف شده‌ای برای فضای مجازی وجود ندارد؛ این درحالی است که در سطح دنیا، در عرصه فضای مجازی، حقوقی برای مردم در نظر گرفته شده است (به عنوان مثال، اگر اطلاعاتی علیه شخصی مطرح شد، می‌تواند از خودش دفاع و اطلاعات تولید شده را تصحیح یا پاک کند). افزون بر این، با توجه به حجم گسترده داده‌ها و اطلاعات افراد که در شرکت‌ها و بنگاه‌ها گردآوری می‌شوند، شخص باید اطمینان داشته باشد که حریم خصوصی او حفظ می‌شود. این درحالی است که اگر سیاست‌گذاران فضای مجازی در کشور، مقوله فضای مجازی را متناسب با آموزه‌های رویکرد پساتوسعه‌گرایی در نظر می‌گرفتند،

ضرورت و اهمیت رجوع به تجربه‌های جهانی در این باره را بیشتر درک می‌کردند و با تأمل در سیاست‌های تنظیمی کشورهای دیگر به‌ویژه کشورهای پیشرو در عرصه فضای مجازی— بسیاری از خلأهای قانونی را شناسایی و چاره‌اندیشی می‌کردند و به تبع آن، بسیاری از کاستی‌های سیاست‌های تنظیمی فضای مجازی در کشور را شاهد نبودیم؛ اما به سبب فاصله‌ای که میان رویکرد سیاست‌گذاران فضای مجازی در ایران و رویکرد پساتوسعه‌گرایانه وجود دارد، در ده سال اخیر، در حوزه قانون‌گذاری در این زمینه، قوانین محدودی در کشور تصویب شده است که یکی از آن‌ها، «قانون دادرسی الکترونیکی» است و ۱۳ سال پیش، یعنی در سال ۱۳۸۲ نیز قانونی با عنوان «قانون تجارت الکترونیک»، به عنوان قانون آزمایشی و موقت تصویب شد که اتفاقاً قانون تجارت الکترونیک نیست بلکه مربوط به امور پیش‌پاافتاده‌ای مانند موضوع مرکز صدور گواهی الکترونیکی است.

۳-۳-۲. آسیب‌شناسی سیاست پالایش فضای مجازی

یکی از دغدغه‌های دولت، مجلس شورای اسلامی، وزارت ارتباطات، شورای عالی فضای مجازی، و شورای عالی انقلاب فرهنگی، ایجاد اینترنت پاک یا پالایش فضای مجازی است. موضوع پاک بودن فضای مجازی، بحثی است که به عموم مردم مربوط می‌شود و در نگاه و برداشت نخست، سیاست‌گذاری در این باره را می‌توان در زمره سیاست‌گذاری‌های ایجابی دسته‌بندی کرد؛ اما سازوکارها و قواعدی که به منظور پاکیزه‌سازی یا همان ایجاد فضای مجازی سالم و امن در کشور در نظر گرفته شده است، در نهایت این سیاست‌گذاری را زیرمجموعه سیاست‌گذاری‌های سلبی قرار داده است؛ زیرا، در نظام پالایش فضای مجازی، به‌طور کلی دو رویکرد بنیادین وجود دارد که عبارتند از:

• مسدودسازی: جلوگیری از دسترسی به اطلاعات بر مبنای محتوای اطلاعات و نه آدرس سایت، «بلوک کردن» یا مسدودسازی به‌شمار می‌آید (گرین‌فیلد، ریک‌وود، و ترن^۱، ۲۰۰۱: ۵)؛ بنابراین، هنگامی که دسترسی به کل یک سایت ممنوع شده است، در اصطلاح گفته می‌شود که سایت، بلوک شده است.

محدودسازی دسترسی به آدرس‌های اینترنتی با هدف پالایش و از طریق مسدودسازی، در ایران از سال ۱۳۸۰ با تصویب مقررات و ضوابط شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای شروع و

¹ Greenfield & Rickwood & Tran

سرانجام، مصداق‌های فعالیت‌های اینترنتی غیرمجاز مشخص شد. پس‌از آن، در سال ۱۳۸۱ «کمیته مصادیق پایگاه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای غیرمجاز»، زیر نظر شورای عالی انقلاب فرهنگی تشکیل شد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۸: ۶۴-۶۲). در سال ۱۳۸۸ و با تصویب قانون جرایم رایانه‌ای و تشکیل «کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه رایانه‌ای»، مسئولیت فیلترینگ به این کارگروه واگذار شد. «کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه رایانه‌ای»، برای اجرای حکم ماده ۲۱ قانون جرایم رایانه‌ای و برپایه قوانین وضع‌شده، از جمله قانون مجازات اسلامی، قانون مطبوعات، و قانون جرایم رایانه‌ای و نیز مصوبات شورای عالی امنیت ملی، مجموعه‌ای از محتواها (از جمله محتوا علیه عفت و اخلاق عمومی، محتوا علیه مقدسات اسلامی، محتوا علیه امنیت و آسایش عمومی، محتوا علیه مقامات و نهادهای دولتی و عمومی، محتوایی که تحریک، ترغیب، یا دعوت به ارتکاب جرم می‌کند (محتوای مرتبط با سایر جرایم)، محتوای مجرمانه مرتبط با انتخابات مختلف و...) را مجرمانه اعلام کرد (https://internet.ir/crime_index.html)، و براین مبنای هر سایت و بستری که در فضای مجازی این محتوای مجرمانه را داشت، از دسترس کاربران خارج می‌شد. هم‌اکنون نیز یک کمیته سه‌نفره متشکل از نمایندگان صداوسیما، وزارت ارشاد، و وزارت اطلاعات، از سوی شورای عالی انقلاب فرهنگی، مأمور نظارت بر فعالیت‌های اینترنتی است. این گروه با تهیه فهرست سایت‌هایی که باید مسدود شوند، تنها نهاد رسمی مسئول در این زمینه است.

بررسی و تحلیل سیاست مسدودسازی اینترنت در ایران بر مبنای مؤلفه‌های رویکرد پساتوسعه‌گرایانه سیاست‌گذاری در حوزه فضای مجازی، بیانگر این است که طرح‌ریزی این سیاست نیز تنها از سوی دولت و سیاست‌گذاران دولتی مربوطه، بدون حضور کنشگران غیردولتی و مردمی، و براساس قوانین مصوب در مجلس شورای اسلامی انجام شده و طیف گسترده‌ای از وبگاه‌ها و اپلیکیشن‌های اینترنتی، از موارد غیراخلاقی گرفته تا سیاسی و حتی خدمات کاربرمحور را دربر می‌گیرد. اگرچه به نظر می‌رسد که مسدود کردن دسترسی به وبگاه‌های اینترنتی در ایران، جنبه قانونی دارد، اما روند آن، به‌ویژه برای اپلیکیشن‌های خدمات کاربرمحور و وبگاه‌های سیاسی و اجتماعی، به‌درستی معلوم نیست و سیاست‌های آن غیرشفاف است؛ با این حال، این سیاست، هیچ‌گاه در ایران متوقف نشده و همچنان اجرا می‌شود؛ این درحالی است که شفافیت و اعمال هوشمندانه سیاست‌ها، از مؤلفه‌های مورد تأکید رویکرد پساتوسعه‌گرایانه در سیاست‌گذاری فضای مجازی است و تضمین توسعه

فضای مجازی به‌شمار می‌آید؛ اما باوجود این، غیرشفاف بودن سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران را شاهدیم که سبب شده است که بسیاری از کارشناسان فضای مجازی ایران، همواره از عملکرد «ناهماهنگ» و «سلیقه‌ای» در امر مسدودسازی اینترنت انتقاد کنند.

انتقاد دیگری که از منظر رویکرد پساتوسعه‌گرایانه می‌توان بر بحث مسدودسازی وارد دانست، ناکارآمدی سانسورافزارها است؛ این ناکارآمدی، موجب ایجاد اختلال در پژوهش‌های علمی دانشگاهیان و پژوهشگران شده و آن‌ها را از منابع ارزشمند علمی موجود در اینترنت محروم کرده است؛ گاهی مشاهده می‌شود که سانسورافزارها به‌گونه‌ای خودکار و بربنای کلیدواژه تصمیم می‌گیرند که چه محتوایی را در دسترس یک رایانه یا شبکه خاص قرار دهند. بررسی‌ها حاکی از این است که این برنامه‌ها، گاهی دچار خطا شده و کلمه‌های مشابه را به‌درستی تشخیص نمی‌دهند و از این رو، به‌اشتباه، آن سایت را از دسترس کاربران خارج می‌کنند. این ناکارآمدی سانسورافزارها، در بسیاری از موارد (به‌ویژه در رشته‌های علوم پزشکی)، پژوهشگران را با محدودیت و ممنوعیت‌های بی‌مورد روبه‌رو کرده‌اند.

• فیلترینگ: هنگامی که بخشی از محتوای یک سایت ممنوع شده باشد، «فیلترینگ» رخ داده است (گرین‌فیلد، ریکوود و ترن^۱، ۲۰۰۱: ۵). امروزه، فیلترینگ، به‌عنوان یک اقدام سلبی روشی برای سالم‌سازی یا مطلوب‌سازی فضای مجازی، در دستورکار دولت‌ها قرار گرفته است. تسری و شمول این اقدام به‌گونه‌ای است که در عصر حاضر، کمتر کشوری را می‌توان سراغ گرفت که از فیلترینگ استفاده نکند؛ اما آنچه کشورها را در این مورد متمایز می‌کند، نه اصل پالایش، بلکه نوع محتوای پالایش‌شده و شیوه پالایش آن است (اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵: ۵۴)؛ بنابراین، لازم است که در فیلترینگ، نظام پالایش از بالاترین دقت برخوردار شود تا تنها بخشی از مطالب یک تارنما را پالایش کند که دارای محتوای مجرمانه، منکر، یا همراه‌کننده است؛ زیرا، با توجه به تخصصی شدن علوم، محدوده دسترسی به محتوا به درخواست‌کننده آن و توانمندی‌ها (ظرفیت‌ها) و نیازهای افراد بستگی دارد؛ برای مثال، یک دانشجو یا استاد اورولوژی با توجه به حوزه تخصصی و نیاز خود به یادگیری و نیاز جامعه به تخصص او باید به محتوایی دست یابد که نه تنها اشکالی در دسترسی او به آن وجود ندارد، بلکه بر جامعه اسلامی فرض است که چنین امکانی را فراهم کند. یا برای مثال، دسترسی به

¹ Greenfield, Rickwood & Tran

برخی از محتواها به همان میزان که برای یک کودک نابالغ زیان‌بار است، برای یک زوج در آستانه ازدواج، لازم و ضروری است؛ بنابراین، با توجه به وجود نسبیت در مقایسه بین کاربران (باوجود قدر متقنی ثابت برای همه)، لازم است که پالایش نیز ناظر به رده‌بندی کاربران باشد و بسته به نوع مخاطبان و کاربران هر بخشی از جامعه، متفاوت و متنوع و به یکی از روش‌های سطح‌بندی محتوای وب‌سایت یا تحلیل هوشمند محتویات اعمال شود؛ باوجوداین، در ایران، فیلترسایت‌ها و اپلیکیشن‌ها، بدون توجه به نیاز گروه‌های مختلف و رده‌بندی طیف مخاطبان اجرا می‌شود؛ حال آنکه در اصل، وجود تساوی در پالایش و اجرای یکسان، یکپارچه، و سراسری پالایش برای همه کاربران فضای مجازی، بدون توجه به نیازها و توانمندی‌های آن‌ها، برخلاف منطق و عدالت بوده و با مؤلفه‌های رویکرد پساتوسعه‌گرایانه در امر سیاست‌گذاری فضای مجازی، در تعارض است؛ زیرا، یکی از اصول مهم این رویکرد، عدالت‌محوری است. افزون‌بر رده‌بندی کاربران که پیش از این مطرح شد، نکته مهم این است که در برخی کشورهای پیشرو در زمینه فضای مجازی (ازجمله ایالات متحده)، به‌دلیل حاکم بودن سیاست «اینترنت باز»، فیلترینگ تنها توسط یک نهاد مشخص اعمال نمی‌شود، بلکه هم حاکمیت و هم مردم و صاحبان سایت‌ها، دراین‌باره مسئول شناخته می‌شوند؛ چنان‌که در انتخابات اخیر ریاست‌جمهوری آمریکا، مدیران فیس‌بوک و توییتر، اکانت رئیس‌جمهور رسمی این کشور را به‌دلیل زیر پا گذاشتن قوانین این سایت‌ها، مسدود کردند. اما واقعیت این است که این مهم در ایران، بدون هم‌افزایی و تعامل میان دولت و مردم و گروه‌های اجتماعی، تنها از سوی نهاد حاکمیت و به کارگزاری «کارگروه تعیین مصادیق»، اجرایی می‌شود؛ البته، با نمایان شدن آسیب‌ها و معایب اعمال این سیاست در ایران، در سال‌های اخیر، سازمان‌های مختلفی، ازجمله مرکز ملی فضای مجازی، وزارت فرهنگ و دانشگاه‌های مختلف در کنار دانشگاه شریف، وارد این بحث شده‌اند تا فضای مجازی به‌گونه‌ای علمی، اصولی، و کاربردی و با کاربست سازوکارهایی، پالایش و فیلتر شود تا به تبع آن، هدف ایجاد فضای مجازی پاک، محقق شود. این درحالی است که پالایش این فضا، هم به حاکمیت و هم به مردم مربوط می‌شود و این رویکرد، موردپذیرش تفکر پساتوسعه‌گرایی است؛ باوجوداین، مردم و نهادهای غیردولتی، در فیلترینگ فضای مجازی تصمیم‌گیرنده و اعمال‌کننده نیستند و در حوزه تصمیم‌گیری برای مدیریت این فضا، درنظر گرفته نمی‌شوند و تنها حاکمیت و سیاست‌گذاران زیرمجموعه آن، سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران را انجام می‌دهند.

نتیجه‌گیری

بررسی نزدیک به سه دهه سیاست‌گذاری فضای مجازی در کشور، حکایت از تسلط «گفتمان دولتی» بر امر سیاست‌گذاری در این باره دارد که مهم‌ترین ویژگی آن، مداخله یک‌طرفه و آشکار دولت در این حوزه است؛ اما امروزه مدیریت فضای مجازی در کشور، بر مبنای چنین الگویی، نه تنها پاسخ‌گوی خواسته‌ها و نیازهای کاربران نبوده، بلکه عدم توسعه فضای مجازی در ایران را نیز در پی داشته و در نتیجه، تحقق توسعه همه‌جانبه در کشور را با اختلال‌هایی روبه‌رو کرده است. بر این مبنای، تراژکتوری (مسیر محتمل آینده) سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران به گونه‌ای است که اگر ابعاد جدیدی برای آن تعریف نشود و در راستای آن از میزان مداخله دولتی در امر سیاست‌گذاری کاسته نشود و به همان نسبت، کنشگران و سیاست‌گذاران جدیدی به عرصه سیاست‌گذاری فضای مجازی در کشور وارد نشوند و جهت سیاست‌گذاری فضای مجازی از صرف بالا به پایین تغییر پیدا نکند، ادامه مسیر کنونی دشوار خواهد بود؛ زیرا حتی در شرایط کنونی نیز، دستاورد اعمال سیاست‌گذاری‌های موجود فضای مجازی برای کشور، چیزی جز عدم تحقق اهداف گنجانده شده در اسناد بالادستی در حوزه توسعه فضای مجازی در کشور نیست که گواهی آشکار بر ناکارآمدی سیاست‌گذاری‌های فعلی در حوزه فضای مجازی در کشور است و از لزوم دگرگونی در رویکرد فعلی سیاست‌گذاران فضای مجازی حکایت دارد و وجوب دگرگونی در رویکردهای موجود سیاست‌گذاری در عرصه فضای مجازی در ایران را به تصویر می‌کشد. در نهایت، رویکرد پساتوسعه‌گرایانه، می‌تواند با وارد کردن کنشگران مدنی و مردمی به عرصه سیاست‌گذاری فضای مجازی، راهبری و اتخاذ سیاست‌ها در این فضا را مشارکتی و بومی‌سازی کرده و الگوی مطلوبی را در عرصه «توسعه مجازی» در ایران ایجاد کند.*

منابع

- اسماعیلی، محسن؛ نصراللهی، محمدصادق (۱۳۹۵)، «پالایش فضای مجازی؛ حکم و مسائل آن از دیدگاه فقهی»، دین و ارتباطات، سال ۲۳، شماره ۱.
- الوانی، سیدمهدی؛ خنیفر، حسین؛ حاجی ملامیرزایی، حامد؛ میری، سیدمهدی (۱۳۹۳)، «ارائه چارچوبی برای نظام و محدوده خط‌مشی‌گذاری، تصمیم‌گیری و عمل در فضای مجازی»، فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال سوم، شماره یازدهم.
- حائری یزدی، آسیه؛ ملکی، عباس (۱۳۹۶)، «و بازهم سیاست‌گذاری عمومی»، فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۷، شماره ۲۴.
- دالی، تامس؛ ماکویی، سویل (۱۳۸۷)، «مدل‌های تحلیل سیاست‌گذاری عمومی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال یازدهم، شماره اول، شماره مسلسل ۳۹.
- حداد، وادی؛ دمسکی، تری (۱۳۸۸)، فرایند برنامه‌ریزی سیاست‌گذاری در آموزش و پرورش (یک چارچوب کاربردی)، ترجمه غلامرضا گرانی‌نژاد و رخساره کاظم، تهران: انتشارات مدرسه.
- شریفی، سیدمهدی؛ مرزبان، بیتا؛ لبافی، سمیه (۱۳۹۷)، «آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری تولید محتوای فضای مجازی در ایران»، فصلنامه مدیریت دولتی، دوره ۱۰، شماره ۲.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۲۴ دسامبر ۲۰۱۳)، «مقررات و ضوابط شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- قلی‌پور، رحمت‌الله؛ غلام‌پور آهنگر، ابراهیم (۱۳۸۹)، فرایند سیاست‌گذاری عمومی در ایران، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- شریف‌زاده، فتاح؛ الوانی، سیدمهدی (۱۳۹۴)، فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- فرهنگی، محمدمهدی؛ میرترابی، سعید؛ گلشنی، علیرضا (۱۳۹۸)، «تبیین سیاست‌گذاری فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران (الزامات و اصلاح، در چارچوب اهداف موردنظر در اسناد بالادستی)»، فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی، سال هشتم، شماره ۳۰.
- ترنر، مارک؛ هیوم، دیوید (۱۳۷۹)، حکومت‌داری، مدیریت و توسعه، ترجمه عباس منوریان، تهران: انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- عطار، سعید؛ خواجه نائینی، علی (۱۳۹۴)، «بررسی و تحلیل عوامل مؤثر بر ناکارآمدی نظام سیاست‌گذاری در ایران»، فصلنامه سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۱، شماره ۱.
- شمسایی‌نیا، رامین (۱۳۹۷)، «سیاست‌گذاری فضای مجازی در جامعه شبکه‌ای؛ موردکاوی پیام‌رسان داخلی»، مدیریت رسانه، شماره ۴۰.
- احمدی، حمید؛ بیدالله‌خانی، آرش (۱۳۹۲)، «پساتوسعه‌گرایی و بازنمایی‌های انتقادی از گفتمان توسعه؛ رویکردی مردمی»، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال ۵، شماره ۳.
- قوچانی خراسانی، محمدمهدی؛ حسین‌پور، داود (۱۳۹۶)، «حاکمیت شبکه‌ای در نهادهای پژوهشی امنیت سایبری»، فرایند مدیریت توسعه، دوره ۳۰، شماره ۱.

کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه رایانه‌ای، ۱۳۹۲/۱۰/۸، در دسترس در:

https://internet.ir/crime_index.html

مبینی‌دهکردی، علی؛ امیری، مجتبی؛ کرمانشاه، فیروزه (۱۳۹۷)، «معرفی ابعاد ساختاری نوآوری فراگیر و کاربرد آن در خط‌مشی‌گذاری عمومی برای کاهش نابرابری»، فصلنامه علمی پژوهشی سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۴، شماره ۲.

مرادخواه عباسی، فاطمه؛ رضایی، عطیه (۱۳۹۵)، «سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی در حوزه فضای مجازی»، دومین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی ایران، قم، در دسترس در:

<https://civilica.com/doc/534895>

Furlong, Scott (2003), "Regulatory Policy, Role and Importance", In: Jach R. Rabin, *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*, Vol.2.

Greenfield, Paul, Rickwood, Peter & Tran, Hun Cuong (2001), *Effectiveness of Internet Filtering Software Products*, CSIRO.

Sachs, Wolfgang (1992), *The Development Reader. A Guide to Knowledge and Power*, London: Zed Books.

Shaffer, Paul (2012), "Post-Development and Poverty: An Assessment", *Third World Quarterly*, Vol. 33, Issue. 10.

Parfitt, Trevor (2002), *The End Development? Modernity, Post-modernity and Development*, London, Sterling Virginia.